

Петро СЛОТЮК,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри журналістики,
реклами й зв'язків з громадськістю
Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
Вінниця, Україна

Petro SLOTYUK,

PhD (History),
Associate Professor,
Department of Journalism,
Advertising, and Public Relations,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State
Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine

e-mail: universitetart@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6765-6264>

Культурний спадок Тульчина як фактор розвитку міста та його пізнаваності в другій половині 19-го і 20-му ст.

У статті розглядається культурна й історична спадщина Тульчина як фактор розвитку й пізнаваності міста у другій половині 19-го і 20-му ст. Розкривається історичне підґрунтя локальних соціокультурних процесів, роль навчальних закладів і особливості соціально-культурних трансформацій. Це дозволило сформувати чітке уявлення про культурну еволюцію міста й визначити її основні етапи. Вже у другій половині 19-го — початку 20 ст. значну роль у формуванні культурного середовища полісу відіграли навчальні заклади. Саме освітнє середовище приваблювало до Тульчина визначних діячів української культури — Івана Карпенка-Карого, Марка Вовчка, Миколу Леонтовича та інших. З приходом до влади більшовиків відбувалися кардинальні культурні та ідеологічні зрушення, головною особливістю яких стала «культурна революція» і радянська колонізація України. Починаючи з 1930-х рр., проводиться активна політизація культурної та освітньої сфер. Водночас для кожного з цих періодів характерною особливістю була нерозривність історичного процесу з культурною еволюцією міста, що суттєво вплинуло на формування його іміджу привабливості і самобутності. Вагома історична спадщина міста сприяла входженню Тульчина до європейського культурного простору.

Ключові слова: культура, єпархіальне училище, Тульчин, політосвіта, Леонтович, пролеткульт, культурно-освітня робота, культурна колонізація.

The Cultural Heritage of Tulchyn as a Factor in the Development of the City and Its Recognition in the Second Half of the 19th and 20th Centuries

This article examines Tulchyn's cultural and historical heritage as a factor in the city's development and recognition during the second half of the 19th and the 20th centuries. It explores the historical foundations of local sociocultural processes, the role of educational institutions, and the characteristics of sociocultural transformations. This allowed for the formation of a clear understanding of the city's cultural evolution and the identification of its main stages. As early as the second half of the 19th and early 20th centuries, educational institutions played a significant role in shaping the city's cultural environment. It was precisely this educational environment that attracted prominent figures of Ukrainian culture to Tulchyn Ivan Karpenko-Karyi, Marko Vovchok, Mykola Leontovych, and others. With the Bolsheviks' rise to power, radical cultural and ideological shifts took place, the main features of which were the "cultural revolution" and the Soviet colonization of Ukraine. Starting in the 1930s, there was an active politicization of the cultural and educational spheres. At the same time, a defining feature of each of these periods was the inseparable link between the historical process and the city's cultural evolution, which significantly influenced the formation of its image of attractiveness and distinctiveness. The city's significant historical heritage facilitated Tulchyn's entry into the European cultural sphere.

Keywords: culture, diocesan school, Tulchyn, political education, Leontovych, proletarian culture, cultural and educational work, cultural colonization.

Становлення культурного образу Тульчина, як і будь-якого іншого поселення, завжди пов'язане з його історією. Саме ця обставина породжує чималий інтерес краєзнавців і академічної спільноти до її вивчення. Особливо актуальною вона стала в умовах активного пошуку моделі розвитку міста та його пізнаваності як всередині України, так і за її межами. З іншого боку, потреба в аналізі соціокультурних процесів у межах локальної історії викликана необхідністю переосмислення минулого з врахуванням загальноєвропейського культурного досвіду, до поширення якого Тульчин був причетний ще з кінця 18 ст. Про це свідчать спогади багатьох знакових осіб, які не раз згадуватимуть його у своїх листах, мемуарах, літературних творах, переповнених незабутніми враженнями як від самого Тульчина, так і людей, що тут проживали. Поети, музиканти, художники, архітектори, державні діячі своєю присутністю залишили помітний слід в історії міста, що сприяло його становленню як одного із центрів культури та духовності Подільського краю.

Тривалий час історія Тульчина знаходила висвітлення переважно в розвідках місцевих краєзнавців, серед яких найбільш відомим був Віктор Святелек¹. Чимало важливої інформації, особливо візуального характеру, зібрав Владислав Вігуржинський². Цінними є дослідження істориків: Оксани Лобко³, Івана Сесака⁴, Тетяни Зузяк⁵, Оксани Кравченко⁶, Миколи Олійника⁷.

Подією в середовищі науковців став вихід книги Лариси Семенко⁸ про життя і творчість Миколи Леонтовича, а також монографічні

дослідження Світлани Нижнікової⁹, Олексія Кошеля¹⁰, Наталії Кушки¹¹, в яких аналізуються особливості духовної та музичної освіти в Україні й на Вінниччині у 19 ст.

Попри великий інтерес дослідників до діяльності мистецьких і духовних навчальних закладів, поза увагою залишається тема формування пізнаваності міста з огляду на його інтеграцію в простір європейської історії та культури.

Метою дослідження є вивчення культурно-освітнього та історичного спадку Тульчина як фактору, який впливав на розвиток міста та його пізнаваність впродовж 19-го і 20-го століть.

Відомо, що уже у 17-му і наприкінці 18 ст. Тульчин не був пересічним містечком. Тут ніколи не спадав інтерес до мистецтва, музики, театру, літератури. Як зазначає у своєму дослідженні Н. Кушка, ще у глибокому середньовіччі у Тульчині, Могилеві-Подільському і Вінниці діяли музикантські цехи «сліди яких збереглися до 17 ст.»¹² Пізніше при магнатських дворах створюються музичні школи, у яких навчалися як містяни, так і талановиті вихідці із селян. Така школа була створена й в маєтку графа Потоцького у Тульчині, що вказує на тенденцію до професіоналізації музичного мистецтва, викликану зростанням культурних запитів знаті та поширенням європейського культурного досвіду на віддалені терени Речі Посполитої.

До середини 19 ст. приватні ініціативи окремих шляхетних родин почали набувати характеру державної політики, однак втілювалася вона досить повільно й невпевнено. Реформи Олександра II завершеними не були. Та ситуація, у якій опинилася імперія, вимагала не тільки скасування кріпацтва, але й глибоких змін в організації культурного життя суспільства. Виникла гостра потреба в розбудові системи освіти, якою тривалий час переймалися виключно представники духовенства. Усе це створювало передумови подальшого формування культурного середовища міста, у розбудові якого навчальні заклади відіграли неабияку роль.

У 1862 р. «до Тульчина з Балтського повіту перевели чоловіче єпархіальне училище»¹³. Тоді ж у місті починає функціонувати жіноче духовне

¹ Святелек В. Слава і загибель. Останній рік життя М. Д. Леонтовича. Тульчин : Тульчинська друкарня, 2007. 55 с.

² Вігуржинський В. Тульчин. Погляд крізь час. Вінниця : Видавництво ТОВ «Консоль», 2021. 80 с.

³ Лобко О. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр. Дух і літера. 2008. № 20. С. 13–46.

⁴ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т. 8. Вінниця, 2006. С. 324–337.

⁵ Зузяк Т. Зміст курсу «Педагогіка» в жіночих духовних училищах Поділля (друга половина XIX — початок XX століття). *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Вип. 74. Т. 1. Вінниця, 2016. С. 33.

⁶ Кравченко О. Освітньо-виховна та культуротворча діяльність Пролеткульту в Україні. *Науковий вісник НПУ ім. М. Драгоманова. Педагогічні науки: реалії та практики*. Сер. 5. Вип. 61. Київ, 2018. С. 161.

⁷ Олійник М. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки непу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип. 11. 2018. С. 464.

⁸ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович. Дніпро : Видавництво ФОП Максимовська О.А., 2024. 856 с.

⁹ Нижнікова С. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) : монографія. Харків : Майдан, 2018. 244 с.

¹⁰ Кошель О. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX — початок XX ст.) : монографія / за ред. О. В. Добржанського. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута”», 2022. 584 с.

¹¹ Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с.

¹² Там само. С. 13.

¹³ Дідик Д. «Тут викладав Леонтович»: продовження історії про минуле Тульчина від краєзнавчого музею. URL: <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/tut-vikladav-leontovich-prodovzhennya-istoriyi-pro-minule-tulchina-vid-11425825.html> (дата звернення: 20.08.2025).

училище, історія виникнення якого викликає чималий інтерес у місцевих дослідників. Як зазначав І. Сесак, ідея відкриття жіночого навчального закладу в Тульчині належала протоієрею Василю Гречулевичу з с. Анополь, який за власні кошти (3 тис. рублів) викупив земельну ділянку з двоповерховим кам'яним будинком і садом у капітана російської армії Гульковіуса і вирішив відкрити там духовний навчальний заклад для жінок¹⁴.

26 червня 1863 р. подільська консисторія дає дозвіл на відкриття жіночого духовного училища. Однак на самому початку воно не мало статусу духовного. Це був приватний пансіон, у якому могли навчатися лише 30 дівчат. Таким він залишався аж до 1867 р. За рік до цього (у 1866 р.) через матеріальну скруту заклад покинули майже всі вихованки, окрім двох сиріт, яким нікуди було йти. Звільнилася і начальниця Варвара Романович, яка у 1863 р. прибула до Тульчина із Петербурга¹⁵. Тоді за справу взявся єпископ Леонтій, який у 1865 р. створив комітет з організації училища, залучивши до його роботи відомих у Тульчині людей, які й були призначені опікунами закладу: В. Абазу, І. Сулиму та І. Кохановського. Завдяки діяльності оргкомітету Тульчинське жіноче духовне училище офіційно відкрили 5 жовтня 1867 року¹⁶. «Засноване на кошти духовенства і світських осіб у перші роки свого існування воно не мало форми організованого навчального закладу», але в подальшому училище утримувалося «на кошти духовенства і плати за навчання» й уже з вересня 1886 р. було повністю взяте «на утримання духовенства усієї Подільської єпархії»¹⁷. Ініціатором створення й опікуном навчального закладу залишався В. Гречулевич.

Гречулевич народився у с. Гнатівці Гайсинського повіту Подільської губернії у 1791 р. Закінчив Шаргородське духовне училище і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. З 1820 р. був настоятелем Свято-Михайлівської парафії в Анополі (Ганополі) неподалік від Тульчина. Він не тільки служив у місцевих храмах, але й налагодив просвітительську справу, навчав дітей українською мовою, захищав селян, виступав за українізацію церкви. У передмові до своїх проповідей, які були надруковані у Санкт-Петербурзі, В. Гречулевич писав: «Істина незаперечна, що для успіху проповіді чи не понад усе важливіше і доконечніше з нашої боку говорити народові мовою, для нього цілком зрозумілою, близькою серцеві, рідною... Рідну мову, якою говорять мільйони православних християн, ... потрібно зробити настільною для багатьох православних пастирів»¹⁸.

¹⁴ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище... С. 326.

¹⁵ Там само. С. 327.

¹⁶ Там само. С. 328.

¹⁷ Там само С. 328, 329.

¹⁸ Цит. за: Кошель О. Духовенство Правобережної України... С. 136.

Окрім цього, В. Гречулевич перекладав українською релігійні тексти. «Його проповіді, видрукувані у столиці імперії, були високо оцінені М. Костомаровим, П. Кулішем та П. Чубинським», — писав О. Кошель¹⁹. 1 червня 1870 р. під час служби в храмі с. Демківка В. Гречулевич помер і був похований у тому ж таки с. Анополі Гайсинського повіту. До Анополя «тіло покійного супроводжували тисячі мирян з усіх навколишніх сіл разом, з багатьма представниками духовенства, яке прибуло з різних місцевостей Подільської губернії та інших регіонів»²⁰. Автор засвідчує, посилаючись на публікацію В. Біднова, розміщену у журналі «Наш шлях» за 1920 р. і видрукувану до 70-річчя смерті В. Гречулевича, місце й дату поховання покійного — 3 червня 1870 р. «у фамільному склепі у с. Ганнопіль»²¹. І хоча Кошель стверджує, що училище у Тульчині заснував не Василь Якович, а його син Василь Васильович Гречулевич (1822–1885), який був «єпископом острозьким, вікарієм Володимирської єпархії, з 1882 р. — єпископом моголівським» і «поборником освіти», що «за своє життя відкрив понад 600 церковно-парафіяльних шкіл»²², все ж молодший Гречулевич тоді не служив на Поділлі, хоча й міг у цій справі активно допомагати батькові.

Рис. 1. Тульчинське жіноче єпархіальне училище. Кінець 19-го — початок 20-го століття

Через дев'ять років (у 1889 р.) добудували новий корпус духовного училища, що дозволило із трикласного навчального закладу перейти

¹⁹ Там само. С. 137–138.

²⁰ Там само. С. 139.

²¹ Там само. С. 140.

²² Там само.

до шестикласного. Завдяки цьому в 90-х роках 19 ст. училище отримало статус єпархіального, змінивши програму навчання: до основних предметів були додані музика, іноземні мови, малювання, а з 1907–1908 рр. у старших класах почали вивчати педагогіку, методику навчання, історію літератури, латинську мову. 3 жовтня 1892 р. при училищі діяла церковно-парафіяльна школа, де вихованки могли проходити педагогічну практику²³. І як справедливо зауважує О. Кошель: «Поява у середині 19 ст. на подільській землі постаті подвижника-просвітителя протоієрея Василя Гречулевича, який не тільки тривалий час у своїй парафії вів храмову службу українською, але й переклав рідною мовою проповіді, які опублікував збірниками для використання іншими священниками, спонукала інших представників духовенства робити переклади українською мовою Біблії, що відкривало шлях до широкої українізації православної церкви»²⁴.

У 1911-му в училищі здобували освіту 327 учениць²⁵. Тут «викладали Закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, мовознавство, історію, російську літературу, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, географію, природознавство, всесвітню історію, російську історію, дидактику, співи, музику, чистописання, французьку мову, малювання, рукоділля», а «випускниці, які успішно пройшли повний курс, отримували атестат зі званням домашньої вчительки»²⁶. Отже, навчальний заклад з 1889 року готував не тільки майбутніх дружин священників, але й учительок молодших класів²⁷, які б присвятили себе просвітництву, формували позитивний імідж священника та його парафії й залучали до церковних справ якомога більшу кількість вірян. Випускниці світських освітніх установ не завжди погоджувалися на шлюб зі священником, що також було однією з причин появи в середині 19 ст. таких навчальних закладів.

Як стверджує С. Нижнікова, «усього впродовж 1854–1917 рр. на теренах України функціонувало 13 єпархіальних училищ (у Києві, Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові)»²⁸. У Тульчині єпархіальне жіноче училище відкрили одним із перших, а упродовж 1880–1890-х рр. при усіх єпархіальних навчальних закладах «були засновані зразкові церковнопарафіяльні школи», які «стали базою для педагогічної практики єпархіалок»²⁹. Цю думку поділяє і Т. Зузяк, наголошуючи, що єпархіальні жіночі училища «створювались для підготовки вчительок народних шкіл» і з середини 19 ст. мали

статус «спеціальних середніх навчальних закладів, які поділялися залежно від фінансування та адміністративного устрою на два типи — училища духовного звання та єпархіальні училища»³⁰. Авторка наголошує, що з 1868 по 1907 р. характерною особливістю єпархіальних училищ стало вивчення іноземних мов і поглиблення педагогічної освіти³¹. Лише з весни 1917 р., після повалення самодержавства, в училищі розпочали вивчати українську мову³², що одразу ж посилювало інтерес до народної пісні, історії, фольклору, а згодом стало загальнонаціональним трендом.

Насичений освітній простір зумовив відвідування міста видатними постатями. Тут перебували Іван Карпенко-Карий і Марко Вовчок, а у 1856 р. до Тульчина завітав давній приятель Тараса Шевченка художник Іван Сошенко, який розписав церкву в Нестерварці. Це був найбільш романтичний період в історії міста, підтверджений фактом активного формування культурного середовища.

У 1908 р., після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії, до Тульчина переїхав М. Леонтович. Працюючи учителем музики, він провадив активну педагогічну й творчу діяльність. Тут, у Тульчині, Леонтович також проводив просвітницьку роботу: створив музичну школу для дітей, вивчав народну пісенну спадщину й писав музику. Композитор працював у єпархіальному училищі з жовтня 1908 і до осені 1918 р.³³ За його ініціативи у 1917 р. була відновлена діяльність місцевої «Просвіти», де митець познайомився з Якимом Грехом і заприятелював з ним³⁴. У «Просвіті» М. Леонтович проводив зустрічі, організовував літературно-музичні вечори, створив хор із семінаристів і єпархіалок.

Рис. 2. Праворуч — вчителька французької мови Тульчинського єпархіального училища Є. І. Доброгаєва

²³ Сесак І. Тульчинське єпархіальне училище... С. 331.

²⁴ Кошель О. Духовенство Правобережної України... С. 139.

²⁵ Дідик Д. Тут викладав Леонтович...

²⁶ Там само.

²⁷ Нижнікова С. Єпархіальні жіночі училища... С. 28.

²⁸ Там само. С. 29.

²⁹ Там само. С. 56.

³⁰ Зузяк Т. Зміст курсу «Педагогіка»... С. 33.

³¹ Там само. С. 69.

³² Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 97.

³³ Там само. С. 52.

³⁴ Там само. С. 98.

Рис. 3. М. Леонтович з дружиною і донькою Галиною.
1905–1906 роки

Невідомо, що відбувалося з Тульчинським епархіальним училищем з кінця 1918-го по 1920-й р. М. Леонтович у 1917 р. ще викладав тут музику, співи, географію, але через рік — 1 січня 1918-го — його запросили до Києва, де композитор почав працювати в музичному відділі Міністерства народної освіти. У цей період епархіальне училище, ймовірно, не функціонувало. А уже на початку 1920-х у місті створили дві соціально-економічні школи («трудшколи»), «одна з яких, — як стверджує Л. Семенко, — діяла «на базі жіночого епархіального училища»³⁵. Після повернення з Кам'янця до Тульчина (до Кам'янця Леонтович прибув після захоплення Києва денікінцями, на початку вересня 1919 р.) Микола Дмитрович продовжив працювати паралельно в обох — в одній викладав співи, в іншій — українську мову, а з «1 вересня 1920 року завідував відділом мистецтв при Тульчинській наросвіті»³⁶. Дослідниця стверджує, що «на новій посаді композитор організував театральну трупку..., а на території колишнього епархіального училища — дитячу музичну школу»³⁷. Працював Леонтович і на курсах червоних командирів, де розучував з ними популярні на той час революційні пісні³⁸. Здавалося, що чоловік опинився у точці біфуркації, зоні культурної турбулентності, коли не можливо визначити, у якому напрямку рухатиметься життя і що робити далі. Повинно було пройти трохи часу, щоб інформація почала згортатися у форму, а життя проявило здатність відтворювати смисли.

³⁵ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 124.

³⁶ Там само. С. 140.

³⁷ Там само. С. 141.

³⁸ Там само. С. 142.

У цей же період Україною прокотилася хвиля загадкових вбивств представників української творчої інтелігенції. Наприкінці липня 1918 р. невідомі вбили письменника й політичного діяча Івана Стешенка, у червні 1919-го — живописця Олександра Мурашка, у листопаді того ж року денікінці розстріляли поетів Василя Чумака, Павла Савченка й письменника Гната Михайліченка... Тривожні передчуття не покидали й самого Леонтовича, і він залишає Київ.

Наприкінці 1919-го композитор знову повертається до Тульчина. Охоплене полум'ям селянських повстань Поділля палало, втрачаючи віру в можливу перемогу над більшовиками. Особливо неспокійно було на Тульчинщині, Гайсинщині та Ямпільщині, де в лютому 1921 р. спалахнуло потужне антибільшовицьке повстання селян, що тривало майже 27 днів³⁹.

З приходом червоних і придушенням повстання почалися розправи над представниками української творчої інтелігенції. Спочатку приховані, а потім і відкриті. Не уникнув розправи і М. Леонтович, вбитий агентом Гайсинського ВНК (Всеукраїнської надзвичайної комісії) Опанасом Грищенком 23 січня 1921 року в с. Марківка Гайсинського повіту.

У 1922 р. в США в Карнегі Хол зазвучав «Щедрик», який з того часу став всесвітньо відомим, як і сам М. Леонтович. Так виникла його присутність в історії. В. Святелик писав, що слава Леонтовича «була ще не його, а його пісень»⁴⁰, однак в піснях, що розносились світом силою музики, розкривався образ митця, якого згадуватиме не одне покоління людей, заворожених музичним талантом подільського генія.

Завершувалися 1920-ті. Усі сфери життя країни активно перебудовувалися. 1930-й став лише віддзеркаленням епохи, звідки винирнула тінь 20 століття. Він не був роком, з якого все починалося. Імовіріше, продовженням історичної невідворотності в часі, коли Україна майже на століття втрачала саму себе. На думку Богдана Токарського, це був період раннього українського модерну, який хоча і «не здійснив переходу від дискурсу до художньої практики» все ж серед іншого існувало «багато радикальних формальних експериментів, антиміметичної поетики, дослідження себе, фрагментації та інтертекстуальності, що безпомилково вказує на виразну модерністську чутливість у широкому сенсі». Коментуючи Токарського, Наталія Канашко підмітила, що автор не тільки «вказує на маргіналізацію національних культур (через такі процеси, як коренізація), репресії та маніпуляції пам'яттю

³⁹ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні. Ямпільці в обороні державності. 1917–1925 рр. Вінниця : Книга-Вега, 2009. С. 67.

⁴⁰ Святелик В. Слава і загибель... С. 29.

з боку радянського режиму»⁴¹, але й на те, що цей ранній український модернізм «знаходить свою ідентичність як у національному, так і в бароковому, а також в активному співтворчому русі радянського проекту»⁴². Те, що пізніше назвуть Розстріляним відродженням (термін запроваджений Ю. Лавріненом), формувалося саме у цьому «співтворчому русі» 1920-х, який вривався в життя силою модерних ідей, змінюючи не лише зміст і призначення історії, але й ламаючи вісь, яка її утримувала.

Пізніше, у 1933-му р., слідчий, що допитував приятеля Леонтовича Я. Греха, назве Леонтовича «известным украинским шовинистом», під вплив якого у 1918 році потрапляє і Я. Грех «и начинает принимать деятельное участие в просветянской работе»⁴³. У Леонтовича й Греха це «просвітянство» було просвітництвом музикою, українською піснею, історією, у Леся Курбаса і Миколи Куліша — театром, у Миколи Хвильового і Миколи Зерова — літературним словом, у Федора і Василя Кричевських — живописом... А влада тим часом прагнула наповнити усю цю творчу роботу іншим змістом, запустивши алгоритми етики, які заперечуватимуть релігійний зміст буття та нав'язуватимуть іншу смислову модель реальності, для розкриття якої потрібне було «нове слово», «нові образи» і «нова музика». Культура, мистецтво, література для цього підходили якнайкраще, й уже в 1920-х розпочався процес їх інституалізації. Виник цілий ряд різноманітних асоціацій на кшталт «Комункульту», «Революційного мистецтва України», «Художників Червоної України», «Пролетарських музикантів та революційних композиторів»⁴⁴. У 1932 р. «численні літературно-художні об'єднання, що представляли різноманітні течії та напрями в мистецтві, були розпущені, натомість створені галузеві творчі спілки», єдиною ідеологічною основою і художнім методом яких «став соцреалізм»⁴⁵. Згодом культура перетворюється на окрему галузь, і з цього моменту розпочинається епоха її жорсткого ідеологічного адміністрування, яке часто супроводжувалося утисками та репресіями. Заходи репресивного характеру, які активно застосовуються з 1918-го до кінця 1930-х рр., на тривалий час призупинили потужний інтерес до української культури, обмеживши творчий ентузіазм народу ідеологічним концептом пролетарської культури.

⁴¹ Kanashko N. Bohdan Tokarsky. The Un/Executed Renaissance: Ukrainian Soviet Modernism and its Legacies <https://krytyka.com/ua/reviews/the-unexecuted-renaissance-ukrainian-soviet-modernism-and-its-legacies-ua> (дата звернення: 15.12.2025)

⁴² Ibid.

⁴³ Семенко Л. Наш тихий геній Леонтович... С. 213.

⁴⁴ Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-51478?utm_source=chatgpt.com

⁴⁵ Там само.

Саме він силою насаджувався більшовиками під політичним брендом «культурної революції», яка передбачала «радикальні перетворення інтелектуально-ідеологічної сфери модерних суспільств»⁴⁶, до яких належала й Україна. А це означало відділення церкви від держави й школи від церкви, що започаткувало «руйнування селянської патріархальної культури» й відкривало широкі можливості для діяльності таких організацій, як «Союз воявоначних безбожників», в якому тоді перебувало до 5,5 млн чоловік⁴⁷.

Тулчинське жіноче єпархіальне училище, з початком першої антирелігійної кампанії (1919–1920 рр.), було закрито. Навчальний заклад, який виконував роль культурного та освітнього центру — не тільки міста але й губернії — перестав існувати. Зауважимо, що жіночі єпархіальні училища хоча й призначалися переважно для дочок духовенства, але навчалися там і представниці світських сімей.

Усі ці факти засвідчують еволюцію єпархіальної жіночої освіти, яка поступово наближувалась до гімназійної, де релігійний компонент, хоча й був важливим, але лише як світоглядна основа процесу навчання. Після закриття училищ і в умовах антирелігійної пропаганди почали з'являтися культурно-освітні навчальні установи (на початку 20–30-х років 20 ст. школи і технікуми масової комуністичної освіти), у яких світоглядною основою навчання була уже не релігія, а марксистсько-ленінська ідеологія і пролеткульт. Саме вони спрямовувалися на формування й поширення антирелігійної свідомості, комуністичної моралі та масової культури. З іншого боку, така політика не могла бути реалізованою без активного застосування методів агітації та пропаганди, які стали її невід'ємним складником. У цьому й полягало головне призначення культурно-освітніх навчальних установ — готувати спеціалістів, які б поєднували в собі функції пропагандистів-агітаторів (сьогодні її виконують рекламисти, PR-ники та журналісти) і менеджерів соціокультурної сфери, а інформаційно-просвітницьку функцію успішно виконували бібліотеки. Це був особливий і найдовший період в історії Тулчинського технікуму комуністичної освіти (сьогодні фаховий коледж культури). Характерною особливістю таких закладів стала спроба замінити стару ідеологічну парадигму новою формою культурного самовираження пролетаріату й селянства, яка реалізовувалася шляхом поширення різноманітних форм масової культури, вибудованої на основі принципів партійності та соцреалізму.

У таких умовах не лише змінювалися візія та модель майбутнього, але й руйнувався традиційний світогляд українців. І хоча він був серйозно

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

інфікований російськими імперськими наративами, московським православ'ям і частково розмитою національною ідентичністю, все ж світоглядну основу міцно тримала історична пам'ять, традиційна культура й українська мова як надійний запобіжник зросійщенню в середовищі всепоглинаючого колоніального дискурсу. Пізніше стане зрозумілим, що саме він призупинив процес модернізації України, яка з-поміж усіх радянських республік була найкраще до цього готовою. Найбільш відчутно модернізація проявила себе у сфері мистецтва, літератури й театру. Однак більшовицький режим досить швидко перетворив історію, культуру, освіту та мистецтво на інструмент ідеологічного впливу та русифікації, і вони втратили зв'язок з культурним досвідом попередніх поколінь, знайомих із найкращими зразками як народної, так і європейської академічної культури. Лінія історичного поступу в межах локальної історії, представлена у Тульчині постаттю М. Леонтовича, який волею долі опинився тут в період найважчого історичного перелому з моменту ліквідації Речі Посполитої, закарбувалась у пам'яті не просто вбивством великого композитора, що є жахливим за своєю суттю, а з настанням часів, помічених «знаком чужості» (О. Забужко).

Рис. 4. Любов Григорівна Одинець зі своїми ученицями. Тульчинська приватна жіноча прогімназія Ольги Звенигородської

5 серпня 1912 р. у Тульчині відкрили приватну жіночу гімназію Звенигородських, у якій з листопада 1919 р. учителем музики працював М. Леонтович. У 1920 році у цьому ж приміщенні організували першу соціально-економічну школу. Другу — у будівлі колишнього єпархіального училища. Після її закриття тут заснували Тульчинський педтехнікум, надавши йому ім'я Г. Петровського. Статус технікуму був закріплений рішенням Ради Народних Комісарів УСРР від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти»⁴⁸. Він мав два відділення: шкільне

⁴⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 537. Оп. 1. Спр. 853. Арк. 153.

й дошкільне. Цей середній спеціальний навчальний заклад готував учителів початкових класів. У технікумі навчалися Борис Звенигородський (з родини засновників приватної жіночої гімназії у Тульчині), Надія Леонтович (донька М. Леонтовича). Технікум готував учительські кадри до 1946 р., а після був перейменований на педучилище, яке проіснувало до 1956 р. 31 вересня 1956 р. у приміщенні колишнього педучилища розпочала свою роботу Тульчинська школа-інтернат.

Рис. 5. Випускники Тульчинського педтехнікуму ім. Г. Петровського. 1928/1929 навчальний рік

Наприкінці 1920-х — у першій половині 1930-х рр. у Тульчині створили технікум комуністичної освіти. Заклад з'явився на базі музичної профшколи, у якій з 1920 по 1924 р. навчалася Н. Леонтович⁴⁹. Імовірно, школа в подальшому готувала бібліотекарів, організаторів масових заходів, а також політичних працівників. Тобто тих, хто засобами культури мав проводити ідеологічну роботу серед місцевого населення. Цю гіпотезу опосередковано підтверджує і той факт, що Н. Леонтович після закінчення Тульчинського педтехнікуму (1924–1927 рр.) і роботи учителькою в с. Михайлівка переїхала до Києва, де працювала клубним працівником в дитячій колонії с. Феофанія⁵⁰.

Наприкінці 1920 р. керівництво політосвітою переходить до Головного політосвітнього комітету, створеного в листопаді цього ж року. Під його управлінням знаходились «всі види загальноосвітніх шкіл, бібліотечна, музейна справа, краєзнавство, народні доми, будинки культури, клуби, хати читальні, червоні куточки й художня самодіяльність»⁵¹. Комітет керував і середніми спеціальними навчальними закладами, які готували політосвітні (культурно-освітні) кадри.

⁴⁹ Семенко Л. Наш тихий геній... 87.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Соколов В. Створення та розвиток діяльності технікумів і шкіл політосвіти у контексті становлення середньої спеціальної бібліотечної освіти в Україні у 1920-х — 1940-х рр., *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. № 4. 2019. С. 34.

Таким був і Тульчинський технікум масової комуністичної освіти — новий тип навчальної установи, випускники якої виконували не тільки мистецькі, просвітницькі, а й пропагандистські функції. Така собі «кузня кадрів» для потреб «культурної революції» та ідеологічної роботи. Його місія полягала у формуванні нового світогляду й реалізації завдань «культурної революції». Якщо для її першого етапу (1917–1919 рр.) характерною була ліквідація неписьменності й секуляризація освіти, то на другому (1919–1928 рр.) проводилась реформа освітньої галузі й здійснювались кроки щодо формування нової класової культури, яка ставала інструментом пропаганди та ідеологічного впливу на маси. Для третього етапу (кінець 1920-х початок 1930-х рр.) важливою стала уніфікація культури й запровадження жорсткого ідеологічного контролю над нею. У цей період в Україні призупинили українізацію. Саме наприкінці третього етапу «культурної революції» і було ухвалено рішення про відкриття мережі політосвітніх (культурно-освітніх) навчальних закладів, у яких мало бути три відділення: бібліотечне, організаційно-масове й політосвітнє.

Відомо, що другий випуск Тульчинського технікуму масової комуністичної освіти відбувся у 1934 р. Ця дата підтверджена віньєткою випускників, датованою 1931–1934 рр., однак до переліку закладів комосвіти, створення яких було передбачене постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 11 серпня 1930 р., Тульчинський технікум не увійшов. Не виключено, що він на той момент уже функціонував, а тому й не увійшов до списку новостворених. Враховуючи те, що навчання у технікумах тривало впродовж трьох років, перший його випуск міг бути здійсненим у 1933 р. (1930–1933 рр. навчання). Раз так, то створили його, імовірно, у 1930 р. — до ухвалення вищезгаданої постанови. Через це дослідники й не називають конкретної дати появи технікуму, посилаючись на кінець 20-х — початок 30-х рр. 20 ст.

Усе це вказує на те, що упродовж цього періоду система гуманітарної освіти в Україні активно перебудовувалася. Йшов пошук нової моделі навчальних закладів, які б ефективно виконували як освітні, просвітницькі, так і ідеологічні функції. Результатом цієї перебудови й стало відкриття 13 технікумів комуністичної освіти (політосвіти), які до середини 1930-х рр. мали лише два відділи — масово-організаційний та бібліотечний, і «першими такими закладами», — як стверджує В. Соколов, — були «Ніжинський технікум радянського будівництва, Тульчинський технікум масової політосвіти, Мелітопольський технікум політосвіти, Київський технікум комуністичної освіти, Кам'янець-Подільська школа підготовки політично-освітніх працівників»⁵². Однак автор

не вказує першоджерела цієї інформації, поготів до списку технікумів комуністичної освіти, який був затверджений Постановою від 11.08.1930 № 633, жоден із названих навчальних закладів не увійшов, окрім Київського. Тоді мав би бути ще один нормативний документ, який би визначав їх інституційний статус. В іншій публікації В. Соколов зазначає, що на виконання постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 26 липня 1934 р. «Про роботу масових бібліотек» «було реорганізовано п'ять технікумів комуністичної освіти у бібліотечні технікуми (у Ніжині, Мелітополі, Тульчині, Києві, Кременчуку), а до кінця 1935 р. утворено ще три нових ... (у Полтаві, Артемівську та Одесі), в яких навчалось сумарно приблизно 1500 студентів»⁵³. «Крім власне бібліотекарів, для низової ланки масових книгозбірень, бібліотечні технікуми готували й інших фахівців», — пише автор. «Так, Тульчинський мав, окрім бібліотечного, організаційно-масовий відділ, на якому навчали майбутніх культурно-просвітніх працівників для виробничої сфери, сільського господарства та низових профспілкових організацій, для роботи в будинках культури і клубах»⁵⁴. Хай там що, але на середину 30-х рр. 20 ст. система комуністичної політосвіти в Україні була остаточно сформована, хоча робота щодо її вдосконалення тривала.

Варто відмітити, що усі ці установи керувалися ідеєю домінування класової культури як нової форми культурного самовираження пролетаріату. З цією метою при Наркоматі освіти створили культурно-просвітницьку й літературно-художню організацію пролетарської самодіяльності під назвою «Пролеткульт». Її робота «проводилась у двох напрямках: перший — культурно-просвітницька діяльність і організація пролетарської освіти; другий — творча робота у сфері мистецтва і літератури»⁵⁵. Як справедливо зауважує Оксана Кравченко, концепцію «пролетарської культури» «запропонував О. Богданов при підтримці А. Луначарського»⁵⁶. Суть її полягала у поширенні й утвердженні масової культури (пролеткульт якраз і був її різновидом), що, на думку О. Богданова, більше відповідала

⁵³ Соколов В., Новальська Ю. Бібліотечний технікум. Українська бібліотечна енциклопедія. URL: https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%BC?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 08.07.2025).

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Кравченко О. Концепція пролетарської культури як ідеологічне підґрунтя діяльності культурно-просвітницьких організацій 20-х рр. XX ст. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3804/1/Stattya_Kravchenko_O_O.pdf (дата звернення: 05.12.2025).

⁵⁶ Там само.

⁵² Соколов В. Створення та розвиток... С. 34, 38.

культурним потребам та інтересам пролетаріату. Він вважав, що пролетаріат, як клас, має створити свою власну культуру, відмінну від буржуазної та старої інтелігентської, наголошуючи, що нове суспільство не може будуватися на основі старої культури, а потребує принципово нових форм мислення. Саме тоді «культура вийшла на вулицю», і почався активний пошук її нової моделі. «Початок 1920-х років вражає розвитком культурного життя... До мистецтва й освіти прийшли маси»⁵⁷, — пише у своєму дослідженні Н. Кушка. Мистецтво стало доступним усім, як того бажав Пролеткульт. Однак відштовхувалось воно від традиційної культури й досвіду, яким володів пролетаріат. Важливу роль зіграв характер повсякдення й практики, які там домінували. До того ж пролетарське середовище, сформоване у дореволюційний період, було малочисельним, а в подальшому розбавлене вихідцями із села, які активно залучались до будівництва промислових об'єктів і залишалися на них працювати. Усе це відбувалося в умовах насаджування «пролетарського класового світовідчуття»⁵⁸, яке мало стати основою класової самоідентифікації пролетаріату. О. Кравченко в одній із своїх публікацій пише, що «найбільш масовою формою просвітницької діяльності пролеткульту був робітничий клуб, що інтегрував у собі навчально-виховну, творчу, просвітницьку, методичну, дозвілєву, соціалізаційну спрямованість»⁵⁹. Авторка звертає увагу на потужну театральну, музичну, образотворчу, літературну діяльність Пролеткульту, який діяв на самодіяльній основі, реалізуючи культуротворчу й виховну функції⁶⁰. Однак культуротворча діяльність Пролеткульту не продемонструвала його особливих культурних здобутків ані у сфері мистецтва чи літератури, ані у сфері театру чи музики. Що ж стосується робітничого клубу, то не був він здатним формувати нові «естетичні смисли», як і «розвивати музичний слух»⁶¹. Виховання ж завжди було технологією примушування до відповідних моделей поведінки, які впроваджувались в соціальне середовище, зокрема й за допомогою Пролеткульту. О. Кравченко підтверджує, що «в основу концепції “пролетарської культури” вкладали принцип виховання нової людини... за допомогою цілеспрямованого впливу»⁶², а саме поняття пояснювали як безпосередню трансформацію, «перероблення світогляду, психології і побуту»⁶³. Коли була знайдена інша модель впливу й формування світогляду,

від пролеткульту відмовились. Але він продовжував залишатися інструментом класової самоідентифікації пролетаріату. Не етнічної чи національної, а саме класової. Гібридна суміш класового й традиційного створювала умови для культурної колонізації України, під час якої почали утверджуватися українофобські форми російського домінування. «Шароварщина» і стала символічним результатом цього процесу, як і «стереотипне кліше про російську мову як “мову еліт”, а українську мову як “мову села”»⁶⁴.

Призупинивши на початку 1930-х українізацію, радянське керівництво розпочало процес поглибленої русифікації України. Нація втрачала своє автохтонне підґрунтя й ототожнювалась уже не з етносом, який мав давню історію, культуру, а з класом, культура якого могла бути лише пролетарською і інтернаціональною. У результаті культурне середовище політизувалось і деградувало. Розпочалися розправи над українською інтелігенцією, яка стояла на позиціях українськості, а не пролетарського космополітизму. Національний культурний простір зачищали, звужуючи й переформовуючи його під нові правила, завдання і задля іншої мети — виховання «радянської людини» (*homo sovieticus*), яка, — на думку Ольги Колястрок, — «задумувалася більшовицькою верхівкою як ідеальна мобілізаційна одиниця, для якої вузькі приватні потреби відступали назад, втрачали сенс або ж підпорядковувалися логіці тотальної перебудови буття»⁶⁵.

У 1932 році від Пролеткульту відмовились. Він, нібито, більше не відповідав характеру культурного будівництва в СРСР, яке взяло курс на ліквідацію класового суспільства. Однак відмова від ідеї пролеткульту стала справою куди простішою, аніж заперечення його суті. На практиці все це еволюціонувало в так званий радянський героїчний стиль, де головним персонажем була партія і той, хто діяв від її імені. Вони й визначали, кому бути народним героєм, а кому належати до ворогів народу. На цій основі формувалася нова радянська культурна аристократія, яка заклала основи гламурної «советської» елітарності, особливо популярної у 70–90-ті роки 20 ст. Архаїчні маркери тієї епохи у вигляді почесних звань «народних» і «заслужених» продовжують існувати й донині. Так утверджувалась нова естетика пролеткульту, принципи якої заперечували свободу слова, творчості й нав'язували конструктивістську модель реальності з глибоким

⁵⁷ Кушка Н. Н. Музична Вінниця... С. 31.

⁵⁸ Кравченко О. Концепція пролетарської культури...

⁵⁹ Кравченко О. Освітньо-виховна та культуротворча діяльність Пролеткульту в Україні. С. 161.

⁶⁰ Там само. С. 162.

⁶¹ Там само.

⁶² Кравченко О. Концепція пролетарської культури...

⁶³ Там само.

⁶⁴ Мокрик Р. Культурна колонізація. Страх, приниження та опір України в радянській імперії. Львів : Локальна історія, 2025. С. 139.

⁶⁵ Колястрок О. Радянська ідентичність: проблема формування. Радянська ідентичність в Україні: формування — вкорінення — деконструкція: колективна монографія. Вінниця : «Твори», 2025. С. 108.

переконанням, що пролетарське мистецтво повинно стати масовим. У подальшому встановлювався тотальний контроль над духовним життям суспільства й сферою культури, яка поряд з освітою мала формувати нову, комуністичну свідомість. «Саме тому, — як писав М. Олійник, — в документах того часу діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою»⁶⁶. Це був результат пошуку нових форм і методів політичного впливу через пропаганду й утвердження комуністичної ідеології як світоглядної моделі більшовицького режиму. Для цього ще до кінця 1921 року на Поділлі вся культурно-освітня робота була централізована й підпорядкована органам політосвіти, а проводити її (тобто організувати читання лекцій, бесід, колективне читання книжок і газет, проводити антирелігійні кампанії, організувати бібліотечну та шкільну справу) мали сельбуди, початковою формою яких стали хати-читальні⁶⁷. Саме сельбуди покликані були замінити осередки «Просвіти», які секретар губкому Чернявський на пленумі 30 листопада 1922 р. назвав «організуючими центрами контрреволюції»⁶⁸.

У 1934 р. згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про роботу масових бібліотек» Тульчинський технікум комосвіти був ліквідований, а на його місці з'явився бібліотечний технікум, який у 1937 р. перетворили на бібліотечну школу. Для підготовки політосвітніх працівників у цьому ж році відкрили політосвітню школу, яка розміщувалась у приміщенні сучасного коледжу ветеринарної медицини⁶⁹.

Рис. 6. Випуск Тульчинського бібліотечного технікуму. 1933/1936 навчальні роки

⁶⁶ Олійник М. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки непу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Вип. 11. 2018. С. 464.

⁶⁷ Там само. С. 465

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Історія Тульчинського коледжу культури, 2003. URL: <https://uatkk.net/wp-content/uploads/2019/03/Istoriya-koledzhu.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).

Ліквідація технікуму комосвіти й утворення на його базі бібліотечного технікуму були «пов'язані з необхідністю поліпшення керованості масовими бібліотеками, впорядкуванням комплектування їх книгами і з метою піднесення культурно-політичного рівня бібліотечних кадрів» — вказувалось у постанові⁷⁰. Але в який спосіб це поліпшувало керованість масовими бібліотеками — залишається загадкою.

Під час війни заклад не працював. Лише у травні 1944 р. бібліотечну школу відкрили знову, й уже на її базі відновили роботу технікуму політосвітніх працівників з двома відділами: клубним і бібліотечним.

Влада усвідомлювала необхідність створення інституційного механізму впливу на маси, тому й шукала оптимальні форми його впровадження. За умови відсутності ефективно діючих засобів масової інформації (газети, журнали поки не стали масовими, а село не було радіофіковане), населенню, яке переважно залишалось малограмотним, потрібні були підготовлені пропагандисти, здатні переконувати й формувати громадську думку, роз'яснюючи політику партії, залучаючи людей до процесу активного будівництва «нового життя». Це й стало причиною виникнення органів політосвіти. Головними структурними одиницями цієї системи були бібліотеки як розповсюджувачі знань і клубні установи, покликані займатися не тільки політичною пропагандою, але й залучати селян до самодіяльної творчості.

Після закінчення Другої світової війни продовжилась інституалізація культурної сфери разом з її подальшою політизацією. Культурно-освітні установи остаточно перетворювались на інструмент ідеологічного впливу. Зміцнив свої позиції соцреалізм, який відображав ідею «пролеткульту» і був єдиним офіційно дозволеним напрямом культурної політики, як і методом поширення комуністичної ідеології.

У 1949 році з'являється цілий ряд постанов, спрямованих на посилення партійного керівництва культурною роботою, до якої активно залучаються, окрім культурно-освітніх працівників, учителі та журналісти. Саме у цей період зростає роль медіапропаганди.

Підготовка культурно-освітніх кадрів у Тульчині тривала. Термін навчання залишався тим самим (3 роки), а загальна кількість студентів, які тут навчалися, сягнула 209 осіб⁷¹.

У 1950–60-х рр. різко зросла кількість закладів культури. Не дивлячись на те, що уся їх діяльність

⁷⁰ Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. Орган Народного Комісаріату освіти УСРР. Київ : Радянська школа. № 1. 1934. С. 2.

⁷¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. Р-6027. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3.

була централізована й перебувала під жорстким ідеологічним контролем, самодіяльна творчість населення зростала. Створювалися аматорські театри, вокальні колективи, організовувалися духові оркестри, проводилися огляди художньої самодіяльності, конкурси й фестивалі. Особливу роль зіграла кінофікація сільських населених пунктів, а також республіканська й місцева преса, яка стала ефективним засобом політичного впливу. Почала формуватися централізована ідеологічна модель, у якій провідне місце належало культурно-освітнім закладам як інструментам реалізації культурної політики держави.

У 1961 р. технікум політосвітніх працівників перейменували на Тульчинське культурно-освітнє училище. У 1962 р. добудували новий корпус, де розмістили актову залу на 250 місць. Попри це у 1965 р. ліквідували бібліотечне відділення, яке знову відкрили лише через чотири роки (у 1969).

У 1970–1971 роках корисна площа навчального закладу становила 2154,3 кв. м., на яких розміщувалися 10 класних кімнат, 19 кімнат для індивідуальних занять, актовий зал на 250 місць, спортивний зал, лабораторія засобів наочної агітації і пропаганди, фотолабораторія і радіовузол, бібліотека з читальним залом, кабінет культурно-освітньої роботи, 5 службових кімнат⁷². Але така кількість аудиторій не могла цілком задовольнити потреби навчального закладу, а надто, що заняття в училищі проводилися переважно в індивідуальній формі⁷³. Можливостей збільшити їх кількість на той час не існувало. Ситуація погіршувалася ще й тим, що значна частина викладачів не була забезпечена житлом: із 70 штатних працівників 32 проживали у власних і комунальних квартирах, 20 викладачів із сім'ями перебували в аварійному гуртожитку, а 18 із них житло винаймали. Через складні побутові умови лише за два роки 11 викладачів звільнилося⁷⁴. Водночас на початку 1970-х розпочали будову нового корпусу загальною площею 1800 кв. м.⁷⁵, що мало частково ліквідувати нестачу аудиторного фонду, однак проблема забезпечення викладачів житлом, а студентів гуртожитком залишалася невирішеною. Така ситуація негативно позначилася і на якості педагогічних кадрів, серед яких було 9 сумісників, 35 мали вищу освіту, 31 — середню спеціальну, 12 — заочно навчалися у вищих навчальних закладах⁷⁶.

Незважаючи на проблеми, вирішення яких постійно відкладалося, училище продовжувало готувати висококласних спеціалістів середньої ланки для сфери культури: бібліотекарів,

керівників духових оркестрів і хормейстерів, керівників оркестрів народних інструментів, режисерів, а згодом і хореографів. До того ж у 1971 році вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку культурно-освітніх установ...». Аналогічні рішення було продубльовано й в Україні. Потреба в них виникла через малу ефективність ідеологічного впливу й була викликана необхідністю відволікання уваги громадян від критики політичного керівництва з одночасним заміщенням запиту на лібералізацію суспільства необхідністю примноження соціалістичних завоювань і зміцнення державного устрою.

З ухваленням нової Конституції (7 жовтня 1977 р.) це знайшло своє відображення у політичному концепті єдиної соціальної спільності, сформованої в СРСР в процесі ліквідації класової нерівності. Це була стара політична ідея «єдиного народу», запропонована Феофаном Прокоповичем ще на початку 18 ст., яку так і не вдалось реалізувати. Звідси й виникла посилена увага влади до розвитку культурно-освітніх закладів, яка позначилась не тільки на зростанні їх кількості, але й створила проблему забезпечення відповідними кадрами. Згідно опублікованих даних за 1975 рік, в Україні нараховувалось 120 тисяч культурно-освітніх працівників, однак з вищою освітою їх було лише 4 %, а із середньою спеціальною ще менше — 1,9 %⁷⁷. Такий низький відсоток висококваліфікованих спеціалістів у галузі культурно-освітньої діяльності вказував на неможливість ефективно проводити ідеологічну роботу, забезпечуючи її засобами пропаганди й масової культури. Це підтверджував і журнал «Соціалістична культура», де в одній із публікацій йшлося, що й «досі окремі заклади культури очолюють слабо підготовлені або й зовсім некваліфіковані люди»⁷⁸. Причиною була низька зарплата за відсутності належних побутових умов для працівників галузі. Особливо гостро все це відчувалося у сільській місцевості.

Упродовж 70–80-х років 20 ст. сформувалася усталена модель культурно-освітнього працівника, яка не зовсім задовольняла потреби галузі. Водночас працівники культури продовжували виконувати як просвітницькі, мистецькі, так і інформаційно-пропагандистські функції. Чіткого розмежування між фахівцями мистецьких установ і культурно-освітніми працівниками не існувало. У статистичних збірниках того періоду вони взагалі не виділялися як окрема категорія

⁷² ДАВІО. Ф.Р-6027. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 1.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. Арк. 21.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Арк. 2.

⁷⁷ Підготовка культурно-освітніх працівників в Україні в 60–70-ті роки ХХ століття. 2012. URL: https://knowledge.allbest.ru/history/3c0a65625a3bc68b4d43b89521216d27_0.html (дата звернення: 10.10.2025).

⁷⁸ Кадри працівників культури. *Соціалістична культура*. 1975. № 9. С. 20.

працівників, а подавалися однією стрічкою разом з працівниками освіти та мистецтва. Важливим складником їхньої роботи залишалися пропаганда й забезпечення ідеологічного супроводу діяльності влади. Попри це популярність культурно-освітньої роботи була високою. У 1970/1971 навчальному році до навчального закладу вступило 120 абітурієнтів, з яких 30 — на бібліотечний відділ і 90 — на клубний. При цьому конкурс в училище був досить високим. За даними приймальної комісії, у 1970/1971 навчальному році випускниками шкіл було подано 598 заяв, з яких на хормейстерський відділ — 124, відділ народних інструментів — 59, відділ духових інструментів — 41, режисерський — 48, бібліотечний — 334⁷⁹. Загальний конкурс становив майже 7 осіб на місце. Однак матеріально-технічна база училища вимагала кардинального покращення. Із 300 студентів, що тут навчалися, лише 23 проживало у гуртожитку, решта — на приватних квартирах⁸⁰. Водночас щорічно навчальний заклад покидало біля 90 випускників, які займалися культурно-освітньою роботою незалежно від того, які завдання вона виконувала: світоглядні, освітні чи інформаційно-пропагандистські. Зрештою у цьому й полягало головне призначення культурно-освітніх навчальних закладів — готувати спеціалістів, які б поєднували в собі функції пропагандистів-агітаторів і менеджерів соціокультурної сфери, а інформаційно-просвітницьку функцію успішно виконували бібліотеки. Це був найдовший період в історії училища, характерною особливістю якого стала спроба замінити стару ідеологічну модель новою формою культурного самовираження. Водночас, попри ідеологічний туман, у діяльності закладу завжди проглядалась

ідея європейської України, що прагнула стати загальнонаціональним проектом.

Отже, культурна й історична спадщини Тульчина як фактор розвитку й пізнаності міста є досить вагомими. Уже у другій половині 19-го — на початку 20 ст. значну роль у формуванні культурного середовища міста відіграли навчальні заклади. Освітнє середовище приваблювало до Тульчина визначних діячів української культури: Івана Карпенка-Карого, Марка Вовчка, Миколу Леонтовича та інших. З приходом до влади більшовиків відбувається кардинальна культурна й ідеологічна трансформація: закриваються духовні навчальні заклади, запроваджуються нові форми професійної освіти, масової культури й засобів комунікації. Починаючи з 1930-х рр., проводиться активна радянська націоналізація населення та політизація культурної та освітньої сфери. Водночас для кожного із цих періодів характерною особливістю була нерозривність історичного процесу з культурною еволюцією міста, що суттєво вплинуло на формування іміджу його привабливості й самобутності. Усе це сприяло входженню Тульчина в європейський простір, вкотре показавши — культура продовжує залишатися силою емоційного інтелекту і є основою когнітивної і безпекової спроможності нації, її історичної здатності самостійно вирішувати власну долю.

На завершення автор висловлює вдячність редакції журналу за фахові рекомендації та експертну підтримку, а також працівникам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Державного архіву Вінницької області (ДАВІО), Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. Сухомлинського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Отамановського, Тульчинського музею М. Леонтовича за допомогу в пошуку необхідної інформації.

⁷⁹ ДАВІО. Ф.Р-6027. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 5.

⁸⁰ Там само. Арк. 21.

REFERENCES

- Didyk, D. (2021). "Tut vykladav Leontovych": prodovzhennia istorii pro mynule Tulchyna vid kraieznavchoho muzeiu. [in Ukrainian]. <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/tut-vikladav-leontovich-prodovzhennya-istoriyi-pro-minule-tulchina-vid-11425825.html>
- Kanashko, N., & Bohdan Tokarsky (2022). The Un/Executed Renaissance: Ukrainian Soviet Modernism and its Legacies. [in English]. <https://krytyka.com/ua/reviews/the-unexecuted-renaissance-ukrainian-soviet-modernism-and-its-legacies-ua>
- Koliastruk, O. (2025). Radianska identychnist: problema formuvannia. Radianska identychnist v Ukraini: formuvannia — vkorinennia — dekonstruktsiia. *Kolektyvna monohrafiia*. Vinnytsia: «Tvory» [in Ukrainian].
- Koshel, O. (2022). *Dukhovenstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v natsionalno-kulturnomu i dukhovno-osvitnomu vidrodzhenni (druga polovyna XIX-XX st.): monohrafiia / za red. O. V. Dobrzhanskoho*. TOV «Drukarnia „Ruta”», Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Kushka, N. (2020). *Muzychna Vinnytsia*. Vinnytsia: TOV «Vinnytska miska drukarnia» [in Ukrainian].

- Kravchenko, O. (2021). Kontsepsiia proletarskoi kultury yak ideolohichne pidhruntia diialnosti kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii v 20-kh rr. XX-st. [in Ukrainian].
https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3804/1/Stattya_Kravchenko_O_O.pdf
- Kravchenko, O. (2018). Osvitnio-vykhovna ta kulturotvorcha diialnist Proletkultu v Ukraini. *Naukovyi visnyk NPU, im. M. Drahomanova. Pedahohichni nauky: realii ta praktyky*, 5 (61), 159–163 [in Ukrainian].
- Lobko, O. (2008). Evoliutsiia maietkovoho kompleksu hrafiv Pototskykh (herb Pyliava) u Pravoberezhnii Ukraini 1830–1917rr. *Dukh i litera*, 20, 13–46 [in Ukrainian].
- Mokryk, R. (2025). *Kulturna kolonizatsiia. Strakh, prynyzhennia ta opir Ukrainy v radianskii imperii*. Lviv: Lokalna istoriia [in Ukrainian].
- Nyzhnikova, S. (2018). *Yeparkhialni zhinochi uchylshcha v Ukraini (druha polovyna XIX-XX st.)*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Oliinyk, M. (2018). Kulturno-osvitnia robota bilshovykiv na Podilli v roky nepu (1921–1928). *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, 11, 462–475 [in Ukrainian]. <https://elar.khmnpu.edu.ua/items/ae7cea7a-efdf-4ad2-aed1-4d28d6212db6>
- Sviatlyk, V. (2007). *Slava i zahybel. Ostannii rik zhyttia M. D. Leontovycha*. Tulchyn: TOV «Tulchynska drukarnia» [in Ukrainian].
- Semenko, L. (2024). *Nash tykhyi henii Leontovych*. Dnipro: Vydavnytstvo FOP Maksymovska O. A [in Ukrainian].
- Sesak, I. (2006). Tulchynske yeparkhialne uchylshche: storinky istorii (1867–1917). *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats, Kam'ianets Podilskyi*, 8, 324–327 [in Ukrainian].
- Sokolov, V. (2019). Stvorennia ta rozvytok diialnosti tekhnikumiv i shkil politosvity u konteksti stanovlennia serednoi spetsialnoi bibliotechnoi osvity v Ukraini u 1920–1940 rr., *Bibliotechnyi forum: istoriia, teoriia i praktyka*, 4, 33–42 [in Ukrainian].
- Zavalniuk, K., & Borsukovskyi, S. (2009). *Nezlamni yampiltsi v oboroni derzhavnosti. 1917–1925 rr*. Vinnytsia: Knyha-Veha [in Ukrainian].
- Zuziak, T. (2016). Zmist kursu «Pedahohika» v zhinochykh dukhovnykh uchylshchakh Podillia (druha polovyna 19 — pochatok 20 stolittia), *Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Zbirnyk naukovykh prats: Pedahohichni nauky*, 74(1), 33–37 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 02.03.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.03. 2026.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)